

ERDÉSZ ÁDÁM:

GYOMÁTÓL NÉMETORSZÁGIG Kner Imre internálása

A gyomai Kner család tagjai ismert szereplői a magyar művelődéstörténetnek: Kner Izidort (1860–1935) a magyar gazdaságot a dualizmus idején új szellemmel feltöltő vállalatlapítók között tartják számon. Nyomdája alapításának 50. évfordulóján, 1932-ben maga írta meg, hogy az egyszemélyes Békés megyei kis műhelyből hogyan teremtette meg az országos közigazgatási nyomtatványpiacot uraló vállalatát. Legidősebb fiát, Kner Imrét (1890–1945?) a magyar tipográfia európai híré megújítójának tekintik. Egyike volt azoknak a nyomdászoknak, akiknek először sikerült rátalálnia a gépi tömegtermelés és a művészet közötti új harmóniára. Mivel mindketten aktív szereplői voltak koruk szellemi életének, történeti munkákban, memoárokban, levelezéskötetekben ma is gyakran felbukkan a nevük. A Kner Imre pályáját felidéző írások záró részében rendszerint megemlítik azt, hogy a holokauszt áldozata lett. A részletesebb életrajzokban szó esik arról is, hogy nem a zsidónak minősített gyomaiakkal együtt, hanem pár héttel korábban deportálták. Ennél több információt alig találunk. Írásomban szeretném lépésről lépésre végigkövetni Kner Imre deportálásának történetét. A kitűnő tipográfus magyar nyomdászattörténetben játszott szerepe önmagában is indokolja az érdeklődést, de a deportálás történetének rekonstruálása alkalmas arra is, hogy az ilyen és hasonló, végsőkéig kiélezett helyzetekben megmutatkozó emberi magatartásformák archetípusait s a véletlen szerepét szemügyre vegyük.¹

Az 1830-as évek óta Békés megyében élő Kner család a teljes mértékben asszimilálódott, nemzeti szellemű zsidó felekezetű familiák közé tartozott. A család egyes tagjai már az 1848–49-es szabadságharcban is részt vettek, 1848 emléke egész legendakörre terebélyesedett a családi mitológiában. Kner Izidor dualizmus időszakában színre lépő generációjával visszavonhatatlanul lezárult az asszimiláció folyamata – legalábbis akkor ez bizonyosnak és befejezett ténynek látszott. A közigazgatási nyomtatványpiacon előre törő Knert Békés vármegye tisztikarának számos tagja, közöttük egy hosszú ideig hivatalban lévő tekintélyes alispán aktívan támogatta. Úgy tűnt, a család helyzete a két háború között sem változott: Békés vármegye törvényhatósági bizottsága 1932-ben, a nyomda alapításának 50. évfordulóján Kner Izidort a megyei törvényhatósági bizottság örökös tagjává választotta. Ebben a megtiszteltetésben mindössze egy tucatnyi, a megye politikai, társadalmi életében kivételes helyet elfoglaló személy részesült. A antiszemitizmus

¹ Írásommal Nagy Ferenc: *A nyíregyházi zsidóság pusztulása* című (Nyíregyháza, 2004.) forráskiadványára szeretnék utalni.

jelentkezése és erősödése nem változtatta meg a család gondolkodását. Kner Imre – akit erősen foglalkoztatott ez a kérdés – barátainak, családtagjainak konfesszió számba menő levelekben szólt a család és a maga magyarsághoz való tartozásáról. Különös figyelmet fordított arra, hogy gyermekeinek se önérzetén, se magyarságtudatán ne essen csorba. Pesten tanuló 15 éves fiának a következőket írta: „*Sohase jusson eszedbe azonban azokat, akik a piacon ágálnak és jelszavakkal dobálóznak, a magyarsággal azonosítani. Te ismerd az én barátaim között sok-sok kiváló, derék, világosfejű és elfogulatlan magyart, s tudod, hogy azok mennyire ismernek és elismernek bennünket. Ha majd már sokkal többet olvashatsz komoly könyveket, látni fogod, hogy már száz év előtt a nagy magyarok sürgették és követelték ezt az átalakulást, mert látták, hogy a magyarság szaporodása, helytállása, boldogulása ettől függ. Mindig gondoldj arra, hogy mi magyarok vagyunk, magyarnak nevelt bennünket már dédapád, nagyapád és szüleid is, és minden jogunk, okunk megvan arra, hogy jó magyarnak érezzük magunkat. Senkinek az az emberi, erkölcsi joga nem lehet meg, hogy ezt a magyarságot kétségbe vonja, elvonja tőlünk. De éppen mert zsidók vagyunk, és mert mások ezt kétségbe vonják, nekünk be kell bizonyítanunk, hogy értékes és jó magyarok vagyunk, ennek az egyetlen módja: mennél több, mennél jobb, mennél értékesebb magyar munkát végezni. Ez az egyetlen lehetőség az ellenfeleid lefegyverzésére, és sohasem a szájaskodás, a vita.*”²

Néhány hónappal később részletesen írt ezekről a kérdésekről egyik legközelebbi barátjának, Móricz Miklósnak: „*Nem kísérletezünk a kivándorlással, és nem csinálunk fantasztikus terveket, kedves Miklósom. Meghánytuk-vetettük ezt a dolgot, s arra a meggyőződésre jutottunk, hogy nem lehet csinálni semmit, de nem is akarunk elmenni innen. Mi itt élünk, itt vannak eltemetve mindazok, akiket szerettünk, akikől származunk, a nyelv, a táj, a gyermekkori első benyomások és élmények mind-mind idekötnek. Nem tudnánk élni másutt, és ha máshol kellene élni, az nem érdekelne bennünket. – Pedig nem csekélyeségről van szó. Ez az üzlet a múlt évben forgalma 90%-át közszállításokban bonyolította le. Olyan óriási szellemi felkészültséget, és úgy a magam, mint az öcsém részéről olyan ropant munkateljesítményt igényel ez, hogy mellette mással foglalkozni nem is tudunk. Ha úgynevezett zsidó cégnek fogunk minősülni, s elveszítjük ezt a forgalmat, innen mást csinálni nem tudunk. Kiderült a báli meghívók, a kiadványok, a merkantil-nyomtatványok vagyonokat elnyelő kísérleteiből, hogy az adott hazai viszonyok között innen semmi mást csinálnunk nem lehet. Az apparátus akkor, ha ezt elveszik tőlünk, összeomlik a saját súlya alatt. Ha elveszik tőlünk, mivel zsidó létünkre állásba jutni nem tudunk, más iparendélyt itt nem kaphatunk, s likvidálni innen semmit nem tudunk – a fizikai pusztulás vár itt reánk. – Mégse tudunk mozdulni, és nem is akarunk. Meg vagyok győződve arról, hogy ez elvileg és gyakorlatilag is lehetetlen. Olvastam jelentős külföldi nyilatkozatokat arról,*

² Kner Imre Kner Mihályhoz, 1938. szept. 11. Békés Megyei Levéltár (a továbbiakban BML), XI. 9. A Kner-nyomda ir. b/13.

hogy nincsteleneket egyik állam sem akar befogadni. Zsidó vagytonokat pedig elvinni nem lehet, mert hiszen kiderül ismét a transzferprobléma megoldhatatlansága. – De nem is érdekel engem semmi más. Nem vagyok már rugalmas. Ebben éltem 49 évet, dolgoztam 36 esztendő, nem is értek már máshoz. És nem is tudja ezt itthon senki megközelítően jól csínlani, mint mi.

Lehetetlen, hogy azért amit végeztem és létrehoztam, a halálos ítélet legyen a jutalmam, kedves Miklósom. Ártatlannak érzem magam. Sok álmatlan éjszaka keserves kínlásába került, amíg azt a feltett kérdést: a magyar népnek szüksége van-e az én pusztulásomra, jobb lesz-e neki, ha elpusztulok, használok-e neki azzal, ha elveszek, eldöntöttem. Rájöttem, hogy nem használ neki. Sőt.”³

Mindazonáltal az új helyzet következményeivel nemcsak elméletben, a gyakorlatban is egyre többször kellett szembenézni. A Kner-nyomda fő üzleti profilja, amint azt az idézett levélben is olvashatjuk, változatlanul a közigazgatási nyomtatvány maradt. Megrendelőinek nagy része a községi és városi önkormányzatok közül került ki. A nyomtatvány- és papírbeszerzésről általában a jegyző döntött. Ebben a közegben nem egy konkurens cég mint „keresztény vállalat” próbált előnyt szerezni a Kner-nyomda rovására. Ezek ellen a kísérletek ellen a nagy tapasztalatokkal, sok évtizedes üzleti kapcsolatokkal rendelkező, jól szervezett és rendkívül gyors és versenyképes gyomai üzem nagyobb gond nélkül tudott védekezni. Az első zsidótörvény csak közvetve érintette a vállalatot. A második zsidótörvény drasztikusan csökkentette a zsidónak minősített vállalatoknak odaítélhető közszállítások arányát. A gyomai nyomda csak azért működhetett tovább zavartalanul, mert Kner Imre öccsének és cégtulajdonos társának megvolt a törvény alóli kivételeztséget biztosító két fontharcos kitüntetése. A nagyon is kézzelfogható bajok persze jöttek egymás után: 1942 júliusában behívták munkaszolgálatra Kner Endrét, Imre már említett testvérét, aki a vállalatnál a pénzügyi területet irányította. Rövid helyi szolgálatra Kner Imrét is behívták, de lehetővé tették számára, hogy munkaszolgálatában közben is irányítsa a nyomdát. Mindeközben a közigazgatási piac növekedett: a visszatért magyar területek jegyzőinek jelentős része – a konkurencia minden törekvése ellenére – az őket leggyorsabban és legszakyszerűbben kiszolgáló Kner-nyomdától rendelte nyomtatványait. Háborús anyagbeszerzési nehézségek közepette, az alkalmazottak egy részének behívása mellett Kner Imre emberfeletti teljesítménnyel nagyobb zökkenő nélkül irányította nyomdáját egészen 1944 tavaszáig. Testvére nem tért haza az orosz frontról, így a vállalat vezetése teljes egészében rászakadt. Az utolsó két évben idejét, energiáját elnyelte a cég: 16 órát dolgozott, de az üzem jól működött. Elhatározott szándéka volt, hogy az utolsó pillanatig tőke kivonás nélkül, teljes erővel pörgeti vállalatát. Beletemetkezett a munkába, de mint a századelő racionalizmusától erősen megérintett, evolucionista hitű polgár,

³ Kner Imre Móríc Miklóshoz, 1939. jan. 3. BML, XI. 9. A Kner-nyomda ir. c/23.

magát és hozzátartozóit is azzal biztatta, mennél tovább szolgálják ki maradéktalanul megrendelőiket, a nagy összeomlás után annál hamarabb fog a cég talpra állni.

A német megszállás új helyzetet teremtett, s számítani lehetett arra, hogy a változások hamarosan Gyomán is éreztetik hatásukat. Látszólag folyt minden tovább a keserves háborús keretek között: Kner Imre erejét megfeszítve próbálta pótolni az üzem papírkészleteit, hogy az évi hat millió nyomtatvány adott időszakra eső arányos részét elkészíthesse. Nagy izgalmak után március 25-én reggel végre megérkezett a gyomai állomásra egy vagon papír. Kner Imre fellélegzett: ha szűkebb keretek között is, de folyhat tovább a munka. Akadt egy különlegesen szép tipográfiai feladat is. A Görög Keleti Hittudományi Főiskola megrendelte a Kner-nyomdától Aranyszájú Szent János liturgiájának magyar nyelvű kiadását. Maga a megrendelés önmagában is jelentett valamit: a kötet kiadását támogatta a kultuszminisztérium, ennek ellenére Berki Feriz, a főiskola igazgatója a szorongatott gyomai nyomdába vitte a munkát, hangsúlyozva, hogy számára csak ez a megnyugtató megoldás.⁴ Másfelől a felkérés alkalmat teremtett egy újabb, szakmai kihívást jelentő, szép könyv elkészítésére. A könyv megtervezése néhány nyugodt órát vitt ezekbe a zaklatott napokba. „*Tudod, azért szép mesterség ez és jó, mert mindig akad szép, érdekes és méltó munka, és ez, a vele való foglalkozás már eddig is rengeteg nehéz dolgon segítette át lelkileg az embert*” – írta Kner Imre Fülep Lajosnak.⁵

Természetesen a belső nyugtalanság a család minden tagját gyötörte. A nyugtalanság egyik forrása a bizonytalanság volt: a család rádióját már rég be kellett szolgáltatni, napokon keresztül nem jöttek lapok, nem lehetett tudni, mit hoz a holnap. A német megszállás után berendezkedő új hatalom intézkedéseinek első hullámai április elején érték el Gyomát. 1944. március 31-én jelent meg az 5999/1944. VII. res. BM számú rendelet, amely a következő utasítást tartalmazta: „*Felhívom, hogy ezen rendeletem kézhezvétele után, de legkésőbb, 48 órán belül az összes beigazoltan kommunista gyanús, továbbá a szélsőbaloldali mozgalmak vezető tagjait, illetve az állambiztonsági és közbiztonsági szempontból veszélyes baloldali személyeket vegye őrizetbe és őket 8130/1939. M.E. számú rendelet 1. paragrafusára alapján helyezze rendőrhatalom védelme alá (internálja).*”⁶ A rendelet nyomán országszerte megkezdődött az „*állambiztonsági és közbiztonsági okokból megbízhatatlan egyének*” internálása. A csendőr- és rendőrőrsök feljelentései alapján a főszolgabírák mintegy 30 000 internálási javaslatot terjesztettek fel a vármezei alispánokhoz és a Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályához. Az internáltak listái meglehetősen vegyes képet mutattak, az internálási javaslatok száma a vártnál

⁴ Kner Imre Fülep Lajoshoz, 1944. márc. 25. In: Fülep Lajos és Kner Imre levelezése. Szerk. Erdész Ádám. Gyula, 1990. (a továbbiakban Erdész, 1990.) 250.

⁵ Uo.

⁶ Beránné Nemes Éva–Hollós Ervin: Megfigyelés alatt... Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből 1920–1944. Bp., 1977. (a továbbiakban Beránné–Hollós, 1977.) 408. (487) és Molnár Judit: Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben. Bp., 1995. 56.

sokkal magasabb lett, és a belügyminisztérium arra kényszerült, hogy önmérsékletre intse a végrehajtó közegeket. Részben mert nem tudták elhelyezni a sok internálandót, részben mert a listákon olyanok is szerepeltek, akik hosszú ideje semmilyen politikai tevékenységet nem folytattak. A javaslatok nyomán született véghatározatok alapján április végéig 7000 személyt internáltak.⁷ A Gyomai járás főszolgabírája először öt gyomai és négy endrődi lakos internálását rendelte el. A gyomaiak között szerepelt Kner Imre is.⁸ Az internáltak között ott volt néhány helyi ellenzéki vezető, s voltak olyanok is, akik véletlenül, a döntéshozók túlbuzgóságából vagy éppen rosszindulatából kerültek fel a listára. A gyomaiak között a legismertebb helyi politikus Rác Lajos, a későbbi kisgazdapárti nemzetgyűlési képviselő volt. Rác Lajos két dolgról volt nevezetes: 1935-ben földműves társaival együtt bérbé vete báró Huszár István póhalmi birtokát, majd három év múlva hatvankét társával együtt, állami kölcsönre támaszkodva, megvették és felparcellázták a területet. A sok utánajárást igénylő parcellázás egyik szervezője és vezetője éppen ő volt. A nagybirtok parasztbirtokká alakításának póhalmi modellje Kovács Imre *Magyar Szemlében* megjelent leírása nyomán országosan ismertté vált. Rác Lajos a birtokszerzéssel párhuzamosan utat talált a paraszti érdekek képviseletét vállaló politikai mozgalmakhoz is, először Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártjába lépett be, majd a párt vezérével együtt csatlakozott a Független Kisgazdapárthoz. 1941-ben tagja lett a párt nagyválasztmányának, sőt részt vett a nagyválasztmány 1944. márciusi ülésén. Emlékirataiból tudjuk, maga is számolt azzal, hogy letartóztathatják, noha szélsőbaloldalinak, kiváltképp kommunistának minősíteni aligha lehetett.

Az endrődiek között is volt egy jól ismert helyi politikai vezető: Szabó Péter Pál földmunkás az MSZDP, majd a KMP tagja volt, korábban börtönt is szenvedett, 1942-ben már egyszer internálták. A többiek kevésbé ismert emberek voltak, akadt közöttük nyomdász, szabó, baromfikereskedő és cipész. Kner Imre mellett egy endrődi ügyvéd, Libényi Béla képviselte a helyi intelligenciát. Libényi a maga letartóztatását a megye alispánjához írott, 1944. április 17-én kelt levelében egy megnyert perének tulajdonította: „*Nekem az a legfőbb bűnöm, hogy egy zsidó alperes polgári perét meg mertem nyerni egy nyilas felperessel szemben.*”⁹ A háború után már 1943. március 15-én elmondott beszédével, németellenes és pacifista nézeteivel magyarázta őrizetbe vételét.¹⁰ A kilenc személy egyikeként, a gyomai Schwarz Károly magánzónak nevet, nem tudni miért – nem tartózkodott otthon vagy egyéb okból –, kihúzták a letartóztatandók névsorából.

A legelső kérdés, hogyan állt össze az internálandók listája? Sajnos a gyomai főszolgabíró, Horváth Béla e kérdéstről szóló, alispánhoz intézett jelentése nem maradt meg.

⁷ Beránné–Hollós 1977. 408–410.

⁸ BML, XXI. 9. b. A Gyomai járás főjegyzője ir. (a továbbiakban XXI. 9. b.) 2661/1948.

⁹ BML, IV. 413. b. A Gyomai járás főszolgabírája ir. (a továbbiakban IV. 413. b.) 1100/1944.

¹⁰ A Gyula Népjegyzőség vezetője a Népbíróság vezető bírájához, 1945. szept. 7. és okt. 2. BML, XXV. 12. A Gyulai Népbíróság ir. (a továbbiakban XXV. 12.) 563/1947. Horváth Béla ügye.

Két, jóval később keletkezett, egymásnak ellentmondó szöveg áll rendelkezésünkre. Mindkét dokumentum Horváth Béla népbíróági tárgyalásának előkészítése során keletkezett. A volt főszolgabíró az internálások kezdeményezéséről a következőket vallotta: „*Libényi Béla és néhány társának internálása iránt a debreceni csendőrkerületi parancsnokság intézett hivatalomhoz megkeresést azzal, hogy a megkeresés egy példányát a belügyminiszterhez is felterjesztette, s a tett intézkedésről sürgős értesítést kért. Alig néhány nap múlva megérkezett a belügyminiszter rendelete is, melyet a csendőr ker. parancsnokság említett felterjesztése alapján adott ki, s ebben személyes felelősség terhe alatt a megnevezettek azonnali internálását, s a végrehajtás 48 óra alatti jelentését rendelte el.*”¹¹ Ugyanebben hatoldalas védekező iratban külön is kiemelte: „*Saját kezdeményezésből senkit, sem őt, sem mást nem internáltunk, sem rendőri felügyelet alá nem helyeztünk.*” Ezzel szemben a népbíróági per idején már Szolnokon élő és közjegyzőként dolgozó Libényi Béla a következő bejelentést tette a szolnoki rendőrség politikai osztályának: „*Az ismeretlen helyre eltávozott vitéz dr. Váczy György volt szolnoki ügyvéd iratai közt véletlenül ráakadtam egy levélre, melyet ő Márky Barna volt Békés megyei alispántól kapott. Ebben a levélben dr. Horváth Béla, volt gyomai főszolgabíró jelentéséről van szó, amelyben azt írja, hogy az internálandó személyek ügyét alapos vizsgálat alá vette, s gyomai vezető úri társadalom jelentékeny tagjainak véleményét kikérte erre vonatkozólag, hogy kiket kell internáltatnia.*”¹² A két eset egészen más értelmezést ad Kner Imre internálásának. Ha a főszolgabíró védekezése igaz, az azt jelenti, hogy valamikor, talán még 1920-ban, felvettek egy listát a forradalmak idején szerepet vállalt személyekről, s az utóbb nem korrigált lista alapján történt az „*állambiztonságra veszélyes egyének*” örizetbe vétele. Ha viszont a Libényi által idézett levél állítása igaz, az azt jelenti, hogy a helyi elit egy részéből nem csupán a szolidaritás minimuma hiányzott, hanem kifejezetten ellenségesen tekintettek Kner Imrére, s az adódó alkalmat kihasználták eltávolítására.

A megmaradt hiányos iratok alapján egyik verziót sem tekinthetjük bizonyosnak, viszont az elképzelhető, hogy mindegyik állításnak igaz egy része. A főszolgabíró internálást elrendelő, április 4-én kelt utasításában sem a belügyminiszteri, sem a csendőrkerületi utasításra nem hivatkozott, csupán a 8130/1939. M. E. számú rendelet 1. paragrafusát és a 760/1939. B. M. számú rendelet 1. paragrafusát említette. Ezek a jogszabályi helyek az internálás lehetőségét teremtették meg és technikai lebonyolítását szabályozták. Az viszont bizonyos, hogy a szolgabírónak a kapott utasítás ellenére is volt módja szűkíteni a letartóztatottak számát. Az endrődi Kurilla Bálint cipész aktájára április 7-én vezették rá, hogy „*főszolgabíró úr szóbeli rendeletére bentnevezett ellen foganatosítandó és már*

¹¹ Horváth Béla volt főszolgabíró a Gyula Népbírószághoz, 1945. nov. 15. BML, XXV. 12. 563/1947. Horvát Béla ügye.

¹² Libényi Béla a Magyar Államrendőrség Politikai Ügyosztályának (Szolnok), 1945. okt. 28. BML, XXV. 12. 563/1947. Horváth Béla ügye. Libényi, aki a nevezett gyomai urak felkutatását szorgalmazta, a hivatkozott levél eredetijét nem mellékelte feljelentéséhez.

meghozott közigazgatási intézkedés egyelőre hatálytalanítva".¹³ Április 26-án – Kner Imrécék elszállítása után – a Belügyminisztérium újabb körrendeletet adott ki az internáltak lebonyolításáról, amelyben nyomatékos utasítást adott arra nézve, hogy csak a valóban veszélyes személyeket lehet rendőrhatósági őrizet alá helyezni: „...*az egyes elsőfokú rendőrhatóságok minden alapos indok nélkül, pusztán gyanú vagy egyszerű bejelentés alapján őrizetbe vettek olyan személyeket is, akik hosszú évek óta semmiféle baloldali tevékenységet nem fejtettek ki, vagy pedig tevékenységük sem állambiztonsági, sem közbiztonsági szempontból nem volt veszélyes*".¹⁴ A lefogott endrődi cipész szabadon bocsátása, a sok internált okozta gondokkal nehezen birkózó BM utólagos rendelete egyaránt azt tanúsítja, hogy a helyi közigazgatásnak volt döntési szabadsága. Libényi Béla igen jól dokumentált ügyének iratai arra engednek következtetni, hogy Horváth Béla főszolgabíró a maga hatalmát sokkal inkább a letartóztatottak rovására, mintsem javára használta. Libényi ügyének felülvizsgálatát még júniusban is formai okokra hivatkozva késleltette, s szabadon bocsátása után is mindent megtett helyzete nehezítésére.¹⁵ A letartóztatást elrendelő főszolgabíró nem volt gyomai, 1943-ban Gömörből helyezték át az alföldi járásába. A népbírói per során felmerült, hogy kifejezetten Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter utasítására történt a váltás. A németellenes belügyminiszter azt akarta, hogy az inrédyista hírében álló főszolgabíró a hozzá hű Békés megyei főispán, Beliczey Miklós szeme előtt legyen. A háború alatt kinevezett főszolgabírót korábbi személyes kapcsolatok nem kötötték, s valószínűsíthető, hogy a nyomdából ebben az időben már alig-alig kimozduló Kner Imrével nem is nagyon találkozott.

A politikától magát több mint húsz éven át következetesen távol tartó Kner Imre rövid 1918–19-es szerepvállalása miatt kerülhetett a letartóztatottak közé. A letartóztatást elrendelő jegyzőkönyv sem Kner Imre, sem más esetében nem hoz konkrét vádat, inkább csupán annyi áll benne „*eljáró szolgabíró ismerteti előtte főszolgabíró úr azon rendelkezését, hogy állambiztonsági és politikai okokból kifogásolható magatartása miatt rendőrhatósági felügyelet alá, illetőleg rendőrhatósági őrizet alá helyezni rendelte, és az azonnal meghozott birtokon kívül fellebbezhető határozat értelmében őrizetbe helyezését és internálását a mai napon elrendelte*".¹⁶ Kner Imre fellebbezésében olvashatjuk, hogy a „*véghatározat az őrizetbe vétel okául a forradalom alatti működésemet említi*”. Fellebbezni ugyanis lehetett, azonnal szóban, és a főszolgabírói hatóságnál benyújtott, alispánnak címzett kérelemmel 15 napon belül írásban. Kner Imre, több társához hasonlóan, meg is tette ezt. Elmondta, hogy politikai pártnak sem jelenleg, sem a múltban nem volt tagja, 1918-as szerepvállalásával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy „*amennyiben a 18-as forradalmi kormányval bármilyen vonatkozásban kapcsolatai lettek volna, úgy azok kizárólag*

¹³ BML, XXI. 9. b. 2661/1948.

¹⁴ A Belügyminisztérium 7060/1944. VII. res. számú rendelete. In: Beránné–Hollós 1977. 409.

¹⁵ BML, IV. 413. b. 1100/1944

¹⁶ Uo. XXI. 9. b. 2661/1948.

adminisztratív jellegűek voltak".¹⁷ A szóbeli fellebbezés semmilyen eredménnyel nem járt, a letartóztatottakat a gyomaiak döbbenetére párba állítva fegyveres őrök kíséretében átvitték a rendőrségi fogdába.

A letartóztatási parancs kiadásakor még úgy tervezték, hogy valamennyi „*államérdek szempontjából káros elemet*” még aznap éjjel internálják. Rác Lajos visszaemlékezése szerint a csendőrök az induláshoz már kettesével össze is vasalták a foglyokat, amikor hozták a hírt, hogy távirati rendelettel elhalasztották az utazást. Bizonyára nem volt elég hely az őrizetbe vettek elhelyezésére. A helyben maradás némi megkönnyebbülést hozott, s a foglyokat őrző községi rendőrök is többszörösen kimutatták együttérzésüket. Rác Lajoshoz hajnalban, feletteseik tudta nélkül, beengedték a póhalmi közösség két vezetőjét. Kora reggel a még viszonylag néptelen utcákon átkísérték valamennyi letartóztatottat a központi iskola egyik félig elsötétített ablakú termébe. Itt aztán közel két hétre berendezkedtek. Nem volt éppen kényelmes hely, mindenki két összetolt padon aludt, de végig élvezték közvetlen fogva tartóik szimpátiáját és jóindulatát.¹⁸ Egy-egy órára beengedték a hozzátartozókat, először a Kner család tagjai jelentek meg, majd a többiek is. Kner Imrét végig felesége látta el élelemmel otthonról, újságokat, könyveket is vihettek be.

Az összecsúszás közepette Kner Imre és Rác Lajos között szorosabb barátság alakult ki. Korábban is ismerték egymást, a Szegedi Fialok Agrársejtmentjéhez hasonlóan a póhalmi kísérletet is olyan modellnek tekintette Kner Imre, amely a parasztság felemelkedésének reális alternatíváját jelenti. Meg is látogatta őket, olvasóköriüknek könyveket ajándékozott. Rác Lajos bizonyára érezte ezt a rokonszenvet, s nagy tisztelettel tekintett Kner Imrére azért is, mert ebben a válságos helyzetben is hangsúlyosan törekedett arra, hogy a többiekhez képest semmilyen előjoga, kiváltsága ne legyen. Családjá elintézte, hogy behozzanak neki egy vaságyat, de ő elhárította, s társaihoz hasonlóan a kemény iskolapadokon aludt. Rác Lajos 1973-ban papírra vetett visszaemlékezésében felidézte a tanteremben folyó beszélgetések és viták néhány jellegzetes részletét. A disputák során többnyire Kner Imre és a kommunista Szabó Péter került szembe. „*Talán van abban valami sorsszerűség – mondta a proletárdiktatúra mellett érvelő vitapartnerének –, hogy mi itt fogolyként vagyunk együtt a társadalmi osztályok minden rétegéből, mert ezen át felismerhetjük, hogy minden társadalmi osztályon belül a rongyemberek hatalmi túltengésétől kell megvédeni a rendszert, a szabadságjogok megteremtésével. Ez teszi lehetővé az egyenlőséget, még egy osztályon belül is, nem egy osztály diktatúrája. ... Szabó Péter – gondolom én – azért kívánja bevezetni a proletárdiktatúrát, hogy azon át lehet leggyorsabban kiszórni a jogtiprókat a közéletből, egy kollektív társadalmi rend azonnali bevezetésével. Igen ám, de itt van egy szegény ország, egy még szegényebb néppel, több háborút veszve, nyomorogva, gazdasági és szellemi szegénységben, egy radikális*

¹⁷ A Gyomai Járási Főszolgabírói Hivatalában 1944. ápr. 5-én felvett jegyzőkönyv. Uo.

¹⁸ Rác Lajos: *Parasztsors a XX. században*. Gyomaendrőd, 2003. (a továbbiakban Rác, 2003.) 59.

földreform lehetőségével, mely hivatva lenne a nincstelen földmunkások kezébe adni a földet a nagybirtokosok uralma alól. A létfenntartás azonban olyan erőfeszítést kíván, hogy a dolgozó kéz egy percre sem állhat meg a mezőgazdasági munkában. A diktatúra a termelés folytonosságát nem tudja biztosítani. Állami segítség és szakemberek nélkül erre csak az »enyém« fogalmát érző emberek képesek.”¹⁹ A kontextus ugyan nem a megszo-
kott, de Rác Sándor mondataiban is felvillannak Kner Imre jellegzetes gondolatai.

Miközben az iskolai tanterem félig eltakart ablakai mögött a már megszilárdult rendszerint folyt az élet, a letartóztatottak más-más stratégiát követve, s különféle módon próbáltak támogatást szerezni maguknak. Rác Lajos és kétkezi társai elsősorban a velük szimpatizáló csendőrök, s rajtuk keresztül hozzátartozóik szolidaritására és segítségére számíthattak. A közvetlen őrizetet adó gyomai csendőrök szimpátiája nagyon sok jelentett: „...a Gyomán eltöltött kétheti rabság csak szobafogságnak tűnt a számunkra. Úgy éreztük, hogy ebben része volt a helyi hatóság jóindulatának is” – írta memoárjában Rác Lajos.²⁰ A családtagokkal tartott kapcsolat megkönnyítette a rabságot, s adódott alkalom arra is, hogy a félben maradt ügyeket rendezzék, ez főként a parasztgazdáknak adott némi megnyugvást. Ha valaki fellebbezett közülük, elsősorban arra hivatkozott, hogy politikai szervezetnek nem volt tagja, s nem politizált. Libényi Béla és Kner Imre rendelkezett olyan kapcsolatrendszerrel és jogi ismeretekkel, amelyek némi reményt adtak helyzetük megváltoztatására. Libényi Béla a hivatalos fellebbezés mellett egymás után írta leveleit Békés megye alispánjának, akivel korábban néhányszor személyesen is találkozott. Hivatkozott 1919-es ellenforradalmi érdemeire, háború alatti kötvényjegyzéseire, utalt a maga és családja keresztény voltára, hangsúlyozta, hogy nem politizált és közéleti szerepet sem vitt. Mindig ugyanazon szófordulatot használva utalt arra, hogy ellenségei jelenthették fel: „Az ügyvéd az élet örökös vádlottja, akinek minden végrehajtott alperesi adós személyes ellensége lesz.” Hivatkozott ideges szívbajára, ügyvédi praxisára. Levelei és Rác Lajos visszaemlékezése egyaránt alátámasztja azt a tényt, hogy rendkívüli feszültségben és félelemben élhette meg a fogságot. Az alispánnak írott levelei között van egy személyesebb hangú, amelyben jól érthetően utal arra, hogy miért vár a helyi főszolgabíróétól eltérő magatartást Márky Barna alispántól: „Méltóságodat ... régi vágású, igazságosan gondolkodó és cselekvő igazi magyar úrnak ismertem meg, akihez nyugodt lelkiismerettel lehet folyamodni bárkinek.” Ez a mondat világosan jelzi, hogy Márkytól mint nem szélsőjobboldalítól méltányosságot vár. Ebben a levélben szerepel a már idézett mondat a nyilas felperes ellen megnyert perről.²¹ Az alispán – mellesleg Márki Sándor történész unokaöccse – kért is egy jelentést a főszolgabírótól, de egyebet nemigen lehetett várni tőle. Az ő magatartása is jellegzetes: március 19-től, vagyis a német bevonulástól szabadságát töltötte, de nyugdíjazási kérelmét – a szolgálati idő kitöltése miatt – csak

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 59.

²¹ Libényi leveleire, fellebbezéseire: BML, IV. 413. b. 1100/1944.

1944 őszén adhatta be.²² Így formailag betöltötte az alispáni posztot, de mégsem volt a helyén; jelezte, hogy nem kíván együttműködni a megszállókkal, de nem fordult szembe velük. Az apparátus működött tovább, anélkül, hogy érvényesült volna a „*régi vágású magyar úr*” akarata; a vármegyei főjegyző sokszorosított nyomtatványokon sorra utasította el az internáltak fellebbezéseit.

Kner Imre a fogságot rendkívül nehezen viselő endródi ügyvédétől gyökeresen eltérő stratégiát követett. Ebben a helyzetben kézenfekvő lett volna a Kner család kapcsolatrendszerének felhasználása, de erre nem került sor, mert Kner Imre annyira egyértelműnek látta a helyzetet, s magát annyira tisztának tartotta, hogy úgy ítélte meg, semmiféle közbenjárásról sem lehet szó.²³ Fellebbezését megírta, az általa legfontosabbnak tartott iratokkal kiegészítette, s hagyta, hogy minden menjen a hivatalos úton. Nem fordult sem a nyomda közigazgatási szerepét ismerő megyei vezetőkhez, sem az édesapja egykori törvényhatósági bizottsági társaihoz. A három dokumentummal kiegészített fellebbezés mesterien megszerkesztett védekező irat. A fellebbezés beadását először is azzal indokolta, hogy saját becsülete megkívánja a vádakkal szembeni ellenvetések megfogalmazását. A második ok a család: „*családomnak tartozom azzal, hogy a várható, rájuk vonatkozó események alatt mellettük állhassak*”.²⁴ A harmadik pedig a köz: gondoskodni kell az üzem munkájának zavartalan folytatásáról. A fő váddal szemben elmondta, hogy 1918-ban a helyi Nemzeti Tanács jegyzője volt, de a kedélyeket éppen hogy csillapítani igyekezett, s a kommün kitörésekor mint kapitalista teljesen háttérbe vonult. Hangsúlyozta, hogy Budapesten a nyomdai munkaadókkal való egyeztetés után vállalt egy tisztán szakmai feladatok megoldására szervezett adminisztratív állást. Ezt az állítást három csatolt hiteles másolat támasztotta alá. Az elsőt 1920. március 31-én az akkor a Szellemi Termékek Országos Tanácsa felszámoló bizottságának elnökeként működő Magyar Zoltán állította ki, igazolva, hogy Kner Imre munkáját rendben levőnek minősítette, és nem talált okot büntető feljelentés kezdeményezésére. A másodikban a Budapesti Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesületének titkára igazolta, 1921-ben, hogy Kner Imre a munkaadók érdekeit szem előtt tartva a üzemek tulajdonosait a károkozástól, a jogtalan eljárásoktól megóvni igyekezett. 1920 márciusában született a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők, Zeneműkiadók és Zeneműkereskedők Országos Egyesületének nyilatkozata is, amelyben igazolják, hogy „*Őn a kommün alatt kifejtett tevékenységével a szakmának lehetőleg hasznára lenni igyekezett*”.

„*Ha a legkisebb kifogás felmerült volna ellenem – folytatódik a gondolatmenet – aligha engem, választottak volna a magyar nyomdászok, hogy a göteborgi, kölni, budapesti nemzetközi nyomdászkongresszusokon előadóként képviseljem a magyar nyomdai part.*” A második argumentum tehát az országnak szerzett európai elismerésre utalt.

²² Héjja Julianna Erika: Békés vármegye archontológiája. Gyula, 2002. 153.

²³ Kner Imréné Fülel Lajoshoz, 1944. április 15. In: Erdész, 1990. 255.

²⁴ Kner Imre a gyomai járás főszolgabírójának, 1944. április 12. BML, XXI. 9. b. 2661/1948.

Az ország Trianon utáni hosszú elszigeteltségében minden országhatárokon kívül elért siker kettős súllyal esett latba. Kner Imre pedig a két háború között az ország határain kívül a legjobban ismert és becsült nyomdász volt. Harmadsorban arra utalt Kner Imre, hogy a forradalom után már csak azért is kerülte még a politizálás látszatát is, nehogy 75 alkalmazottja egzisztenciáját kockáztassa. Legvégül említette, hogy a testvére bevonulása után rászakadó kettős teher teljesen ki is zárta a társadalmi érintkezésből, s egyetlen törekvése volt, hogy alkalmazottainak munkalehetőségét biztosítsa. Erre a gondolatra épül a keserű zárómondat: „*Kérem, méltóztassék engem szabadlábra helyezni, hogy még mielőtt az engem mint zsidót sújtó rendelkezések életbe lépnek, az üzemnek a következő félévre szükséges munkatervét kidolgozhassam.*”²⁵

Ha véletlenül valaki nem ismerte volna Kner Imrét, ez a közjegyző előtt hitelesített másolatokkal felszerelt fellebbezés meggyőzhette arról, hogy a politikai okokból való őrizetbe vétel abszolút indokolatlan. Ám a fellebbezés vélhetően el sem jutott a megye alispánjához, helyette a vármegye főjegyzője írta alá a sokszorosított nyomtatványként készült véghatározatot, amely a fellebbezést elutasította. Ez a dokumentum április 22-én kelt, ekkor Kner Imre már nem is volt Gyomán. Az elutasító véghatározatot követően még egy jogorvoslati lehetőség volt, felülvizsgálati kérelmet lehetett benyújtani a belügyminiszterhez. Ezt Kner Imréné meg is tette, sőt férje tilalma ellenére segítséget kért valakitől, „*aki nagy tisztelője Imrénének, és tisztában van az Ő kulturális értékeivel.*”²⁶ Hogy ki volt ez a személy, aki állítólag „interveniált” is, nem derült ki.

Míg Kner Imre társaival együtt az iskolában töltötte napjait, otthon, a Kossuth utcai házban és a nyomdában is történt egy s más. Az országos piacra dolgozó nagy nyomda többek fantáziáját megmozgatta. Elsőnek egy gyomai „kartárs”, Nádudvary Mihály, papír-, írószer-kereskedő és nyomdatulajdonos tűnt fel a horizonton. Kner Imréné május 6-án kelt levelében arról számolt be férjének, hogy az írószer részleg tíz napja le van pecsételve, és nem tudnak kiszolgálni: „*N[ádudvary] M[ihály] kollégád jelent meg a lepecsételésre, és egyben sejteni engedte, hogy terveik vannak a céggel.*”²⁷ Rác Lajos visszaemlékezésében sokkal konkrétabb ajánlatról számol be: „*Fogházunkban kereste fel Kner Imrét a helyi nyilasvezér és nyomdatulajdonos azzal az ajánlattal, ha a Kner nyomdát nyilatkozattal átadja neki, akkor kiszabadítja a fogságból, és családját is megmenti az elhurcolástól. Kner Imre undorral utasította el ennek a jellemtelen, kis helyi nyilasnak az ajánlatát. Kner Imre azt válaszolta: »Ha az én munkám és életművem csak ennyit ér a nemzet számára, hogy én és a családom, csak az ön ocsmány ajánlata alapján menthető meg, akkor haljunk meg mindannyian.«*”²⁸ Hogy vajon Nádudvarynak volt-e valami köze az internáláshoz nem bizonyítható, hogy megpróbálta kihasználni a helyzetet, azt

²⁵ Uo.

²⁶ Kner Imréné Fülep Lajoshoz, 1944. ápr. 30. In: Erdész, 1990. 258.

²⁷ Kner Imréné Kner Imréhez, 1944. május 6. Uo. 260.

²⁸ Rác, 2003. 60.

a két forrás egyértelműen bizonyítja. A Rác Lajos által írottak egybecsengenek Kner Imre korábbi döntéseivel: mindig következetesen elutasított minden olyan javaslatot, amely valamilyen sokak által alkalmazott mentő eljárásra – például stróman alkalmazására – próbálta rábeszélni. Még ebben a kritikus helyzetben is arra kérte feleségét, ne forduljon közvetlen segítségért senkihez. A maga önérzetes módján szilárdan hitt abban, hogy kiemelkedő könyvművészi, közigazgatási teljesítményének meg kell őt mentenie. Ha szakított volna több mint 50 év alatt kialakított, mentalitásába ivódott elveivel, az alighanem egész világrendjének, tartásának összeomlását jelentette volna. Fia, Mihály egy évvel később találkozott ugyanezzel a dilemmával.

A másodfokú eljárás befejeződése előtt egy nappal, április 21-én, éjjel 1 óra 45 perckor a letartóztatottakat elszállították Budapestre a Mosonyi utcai toloncházba. Éjnek évadján szuronyos csendőrök kísérték a szokás szerint párosával sorba állított rabokat a vasútállomásra. Ezúttal is Rác Lajos volt Kner Imre párja, ő a következőképpen írja le ezt az utolsó gyomai utat: *„Szép holdvilágos tavaszi éjszaka volt, az utcák néptelenek. Mindenki aludta az igazak álmát. Így lett ez megrendezve, titkolózással. Mégis, mikor elhaladtunk a Kner-nyomda előtt, koppokat hallottunk magunk mögött. A Kner család jött utánunk, távolról kísérték a család fejét, visszafojtott könnyekkel az utolsó útjára. Az állomáson hátra kísértek bennünket, hogy senkivel ne kerülhessünk érintkezésbe. De nem is volt erre készség az utasok közül, mert mindenki meg volt rémülve ennyi fogva tartott látván. Csak a Kner család merészkedett közel, más család nem is tudta, hogy kísérnek bennünket. Ők még elbúcsúzhattak a család fejétől, sőt még én is kaptam egy kézszorítást Mihály fiától. Ezt még eltúrta a parancsnok.”*²⁹ Kner Imréné egyik levele megőrizte a búcsú pillanatát és az utolsó mondatokat: *„Most is előttem van halálsápadt drága arca, drága két szeme, amint engem vigasztalt, engem bátorított... Csodálatosan erős volt, és biztosított, hogy neki nagyon érdekes tanulmány lesz mindaz, amit látni fog, hogy biztosan tanulni fog mindabból, ami most rá vár, és még hasznosíthatja az életben...”*³⁰

A gyomaiak a Mosonyi utcai toloncház zsúfolt pincéjébe kerültek, ahová folyamatosan hozták a politikai és más okból letartóztatott embereket. A viszonyokat jellemzendő, Rác Lajos lejegyezte, a zsúfoltság akkora volt, hogy a foglyok felének állnia kellett, ha a többiek lefeküdtek. Kner Imrét pár nap múlva elvitték a többi gyomai közül, ami Rác szerint nagyon lesújtotta őt.³¹ Felesége április 26-án kapott lapot tőle, ebből megtudta, hogy Nagykanizsán van internálótáborban. (Hivatalos elnevezés szerint Nagykanizsán „kisegítő toloncház” működött.) Nyugtatta az otthoniakat és ételmezt kért. Felesége

²⁹ Rác, 2003. 60–61.

³⁰ Kner Imréné Fülep Lajoshoz, 1944. ápr. 22. In: Erdész, 1990. 256.

³¹ Kner Imre gyomai és endrődi internált társai közül Rác Lajos és Libényi Béla a nagykanizsai, a gyomai Vaszkó Imre szabósegéd a ricsei kisegítő toloncházba került. Libényi három hónap után szabadult, Rác Lajos és Vaszkó Imre ősszel, utóbbi egészen pontosan szeptemberben.

nyomban útnak is indított egy kilenc kilós csomagot, de ezt a címzett soha sem kapta meg, mert betiltották a csomagküldést. Erről még Kner Imre számolt be, röviden egy lapon.

A nagykanizsai internálótáborban volt Kner Imre, amikor lezajlott a második akció a gyomai nyomda tulajdonjogának megszerzéséért. Kner Imréné férje legközelebbi barátainak egyikét, Fülep Lajost – ekkor Zengővárkony református lelkésze – kérte meg, hogy valahogy jutassa el levelét a kanizsai internálótáborba. A Fülepnek írott levélhez csatolt, továbbítandó mellékletben a következőket olvashatjuk: „3-án, szerdán este felkeresett Bernáth úr, aki a következő javaslatot tette: Báthory Hüttner János és Zsilinszky Gábor átvennék a nyomdát, és részvénytársaságot alapítanának. Céljuk a személyzet együtt tartása, a vállalat minél nagyobb mérvű kifejlesztése, és lehetőleg a K[ner] család együtt maradása. Erre az elhatározásra az az – egyelőre bizalmas rendelet adott okot, hogy kizártak bennünket a közszállításból, megvonták a kiadói jogunkat, és csak napok kérdése, hogy a nyomdai iparigazolványunkat bevonják.

Az itthoni helyzetről a következőket közlöm: A papírgyárak értesítettek, hogy megszűnt a kivételeztségünk az újabb törvények értelmében, és papírt többet nem szállíthatnak. – A bizalmas rendelet következtében a forgalom rendkívül megcsappant, előfordult a héten, hogy délben egyetlen lap érkezett! Ezzel szemben azonban azt is megírhatom, hogy pl. [az] egyik nagyon jó község egy ottani kiskereskedő útján tette meg a rendelését tegnap!! – A képtelen helyzet miatt nincs kint munka, egy napig teljesen álltak a gépek, és a személyzet a legkétségbeesettebb állapotban várja a döntésünket. Erről persze még nem tudnak, csak kombinálnak, mert B[ernáth] úr mindent bejárt és megszemlélt! Egyelőre titokban tartjuk W[ágner] úrral a dolgot, mert nem akarunk az események elé vágni.

Megírom, milyen előnyei és milyen hátrányai vannak ennek a tervnek, s hogy mivel búcsúztam B[ernáth]tól.

Előnyei: Kner Imrét lehetőleg hazahoznák. Mihálynak itt kellene lennie mint szedőnek. Zsuzsa alkalmazása biztosítva lenne, sőt valószínűleg hadiüzemmé válna. A személyzet kenyere biztosítva lenne a háború tartamára. Az Általad nagyra fejlesztett vállalat nem sorvadna el, hanem virágzóvá fejlesztenék befolyásukkal.

Hátránya: minthogy megvinnék a vállalatot, teljesen a kezükbe menne át. Bár az ügyvédünk másképp látja a dolgot, mi W[ágner] úrral mégis így értelmezzük. Egyéb hátránya nincs is, tekintve, hogy ha nem adjuk, úgyis veszik, mint B[ernáth] úr szavaiból kivettem. Ebben a helyzetben ez a legokosabb, ami lehetséges, mert e nélkül teljesen szét hullik a vállalat, és az embereink kenyér nélkül maradnak! Ez a legfontosabb kérdés ma! Az írószerek már 10 napja pecsét alatt vannak, kiszolgálni csak részben tudunk, és emiatt sorvad minden. N[ádudvary] M[ihály] kollégád jelent meg a lepecsételésre, és egyben sejteni engedte, hogy tervei vannak a céggel. Azonban kis leintést kapott felülről, és az aktusra magára már csak a rendőr jött — nélküle!

Bernáth úrtól a következőkben váltam el: Első feltételem, hogy Téged hozzanak el a döntésre. Nekem nincsen jogom ehhez. De ezt megelőzőleg kérem, hogy írásbeli javaslatot nyújtsanak be előbb, hogy megbeszélhessük itthon, mielőtt valamit is határoznánk. [...]

[...] Én, a magam részéről helyeselném ezt a tervet, bármily képtelenségnek tűnik is. Fájnia sem szabad a szívünknek, mikor ezzel megmenthetünk egy csomó családos embert a munkanélküliségtől, mert nagy kínálat van emberben a szakmában, elhelyezkedni nem tudnának. A magunk szempontja csak másodsorban jöhet, amennyiben a törvények értelmében úgyis meg vagyunk fosztva minden lehetőségtől, tehát emberbaráti szempontokat kell elsősorban tekintenünk. Mi, Zsuzsa és én már teljesen beleéltük magunkat ebbe a tervbe, nem lévén semmi más lehetőség arra, hogy Apáink örökét megőrizhessük. Rövid idő alatt csak a falak maradnának Gyomán. Kérlek, gondolkozz a dolgon, szép nyugodtan, tárgyilagosan, és mindig arra gondolj, hogy egyet nem vehetnek el tőlünk, s ez az, hogy mi a síron túl is csak együtt maradhatunk, és minden erőnkől arra fogunk törekedni, hogy építsünk a haza javára és a magunk boldogulására. A jó Isten áldása legyen Rajtad.”³²

A már korábban is említett Nádudvary, egy a maga javát szolgáló helyi kis akciót próbált nyélbe ütni. Nem egyedi esetről volt szó, ebben az időben többen próbálkoztak ilyen módon üzlethez, vállalathoz jutni. A második történet főszereplői már a magyar ipar, meghatározó alakjai. Báthory Hüttner János a Stádium sajtóvállalat egyik megalapítója és ügyvezető igazgatója, a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. vezérigazgatója volt. Zsilinszky Gábor – Bajcsy-Zsilinszky Endre testvére – a Péti Nitrogén Rt. alelnöke és a Stádium vezérigazgatói posztját töltötte be. A két háború között a Stádium volt a Kner-nyomda legfőbb konkurense a közigazgatási nyomtatvány piacon. A megrendelőkért folytatott versenyben bármilyen eszközt elfogadhatónak tekintettek. A levélben többször említett Bernáth Gyulát, a Kner-nyomda expedíciójából, vagyis az áruterítésért felelős részlegből csábították magukhoz. Ahogy sem Kner Imréné, sem a család bizalmát maradéktalanul élvező Wágner Péter főkönyvelő, úgy mi sem tudjuk pontosan, hogy a kezdeményezés a konkurens vállalat melyik szintjéről indult el. Vajon a cég vezetése küldte Bernáth Gyulát, vagy a Kner céget elhagyó egykori alkalmazott próbált új munkaadóinál jó pontot szerezni? Azt sem tudjuk, hogy ez a levél eljutott-e Kner Imréhez. Fülep sehol sem utal arra, hogy találkozott volna Nagykanizsán Kner Imrével. Azt viszont Kner Imre több ezer levélét ismerve majdnem biztosra vehetjük, hogy egy ilyen ajánlatra az internáló táborban sem válaszolt volna mást, mint otthon, Gyomán. Kner Imréné Kulka Etelka levele arról is tanúskodik, hogy a jogbiztonsághoz szokott polgár ilyen helyzetben milyen kiszolgáltatott. „*Gondolkozz a dolgon, szép nyugodtan*” – írta, amikor hasonló helyzetben az időnyerés, a táborból való kikerülés akár a túlélést is jelenthette.

³² Kner Imréné Kner Imréhez. A Fülep Lajosnak 1944. máj. 6-án írott levél melléklete. In: Erdész, 1990. 260–261.

Nagykanizsán nem sok időt töltött Kner Imre, további útját a másodfokú fellebbezési határozat kézbesítési kísérleteinek dokumentumaiból követhetjük. Nagykanizsáról május 13-án adták át a sárvári kiegészítő toloncháznak. Az egykor műselyemgyárként szolgáló sárvári épületeket már 1939 óta táborként használták. 1944 áprilisában a korábbi toloncházak olyannyira zsúfolttá váltak, hogy újabb internálótábort kellett megnyitni, ez lett a Rába parti Sárvár. A Mosonyi utcai toloncházból, Csillaghegyről, a csendőrségi nyomozóosztályról folyamatosan szállítottak ide embereket. A fogva tartottak között ott voltak a betiltott pártok és a szakszervezetek egyes vezetői, a baloldali mozgalmak tagjai és zsidónak minősített személyek.³³ A sárvári tábornak igen rossz híre volt: barakkokban, egykori üzemépületekben, padlásokon zsúfolták össze a rabokat, gyakorlatilag tábori felszerelés, megfelelő élelmezés nélkül.

A másodfokú fellebbezés nyomán született véghatározat Sárvárt is megjárta. Az került a kézbesítési ívre „...május 19-én a német katonai parancsnokságnak adtam át németországi munkára”.³⁴ Május 19-e az a nap volt, amikor Sárvárról az első, mintegy 1000 főt számláló deportált szállítmány elindult Németországba. A vonatokba zsúfolt ezer ember között ott volt valahol Kner Imre... A tábor egyik polgári alkalmazottja a következőket jegyezte fel naplójába ezen a napon: „1944. május 19. Az első deportált szállítmány elment (cca 1000 fő). Micsoda örült munkát végeztünk. Kimutatást emberekről, akiket németországi munkára ad a magyar kormány. Hogy félnek szegények!”³⁵

Ettől a pillanattól a jól követhető nyomok eltűnnek. A munkaszolgálatból hazatérő Kner Mihály 1945 szeptemberében az apja sorsáról összegyűjtött híreket így foglalta össze Fülep Lajosnak: „Sárváron múlt év május 19-én adták át a németeknek, akik Auschwitzba szállították. Amiket innentől kezdve tudunk róla, azok több embernek nem egészen egybehangzó véleménye és híradása alapján összeállított feltevések: Minden valószínűség szerint az Auschwitztól néhány km-re lévő Monovitzban, az I. G. Farben legújabb gyárában dolgozott. Itt nem volt nagyon rossz dolguk, ami azt jelenti, hogy a kósztól csak a gyengébb szervezetűek haltak éhen, és aránylag kevés volt a kivégzés, és a véreket is el lehetett viselni. De nem is ez a lényeges, hanem az – ezt saját tapasztalatomból tudom –, hogy akar-e élni az ember vagy sem. Ilyen helyen csak az akaraterő tarthat valakit életben. Apámnak megvolt hozzá az akaraterője, és úgy látszik nem adta fel lelkiileg sem a küzdelmet. Az utolsó hír róla az, hogy ez év január 19-én elindították Nyugat-Németország felé. Abban a transzportban, melyben ő is volt, rajta kívül csupa 50 éven aluli munkabíró ember volt. Ha ő 55 éves létére odakerült, az azt jelenti, hogy még

³³ Szita Szabolcs: A sárvári internálótábor 1944. évi történetéhez. Vasí Szemle, 1989. 4. sz. 564. (563–569.)

³⁴ A sárvári Kiegészítő Toloncház a Gyomai járás főszolgabírájának, 1944. jún. 26. BML, XXI. 9. b. 2661/1948.

³⁵ Idézi: Söptei István: Internáló tábor a Rába partján. A volt sárvári Műselyemgyár háborús éve, 1939–1945. Vasí Szemle, 1988. 3. sz. 394. (377–400.)

nagyon jó kondícióban lehetett. Erről a transzportól annyi különböző hír van, hogy képtelenség a valóságot kibogozni.”³⁶

Megbízható hírek később sem érkeztek, 1945 végére csak az vált bizonyossá, hogy sem Kner Imre, sem felesége nem fog soha hazaérkezni. Ám a Gyomától Nagykanizsán, Sárváron át Németországig vezető út nem ezzel végződött. A 22 éves Kner Mihály a gyomai családi házban kapott értékrend és a valóság közötti távolságot nem tudta feloldani: 1945 decemberében önkézevel vetett véget életének...

ÁDÁM ERDÉSZ:

From Gyoma to Germany – The Internment of Imre Kner

In his study the Director of the Archives of Békés County, the renowned researcher of the history of typography presents the life and history of internment of Imre Kner, who was the reformer of Hungarian typography.

The totally assimilated printer-family, which was appreciated in their profession and belonged to the nationalistic families of Jewish denomination, had been living in Békés County since the 1830s. Unfortunately, after the German occupation of the country neither their nation-wide nor their local reputation proved to be strong enough to protect the family: they were dragged away into internment and were forced to do labour.sevice.

The author makes an attempt to describe the sufferings they had to endure and to find the reasons why Imre Kner was relocated and never came home. In his work he used contemporary documents, private letters and diaries.

³⁶ Kner Mihály Fülep Lajoshoz, 1945. szept. 8. In: Erdész, 1990. 262.